

SZEMLE

Honterus-emlékkönyv. Emlékkülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999. / Honterus-Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999. Szerk./hrsg. von W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes. Bp. 2001. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris K. 241 l., ill. /Libri de libris./

Honterus Jánosra két nemzet tekinthet fel büszkeséggel: az erdélyi szász és a magyar. Bámulatosan sokoldalú, rendkívüli tehetséggel megáldott ember volt, aki rövid élete (1498–1549) folyamán, mint a kötetet szerkesztő W. Salgó Ágnes bevezetőjében hangsúlyozza, több embernek való teljesítményt nyújtott. Ezt a több területen is kiemelkedő teljesítményt a tanulmányok híven tükrözik.

A jól átgondolt szerkesztésnek köszönhetően megismerkedhetünk a pedagógus Honterusszal, a teológussal, jogtudóssal, földrajztudóssal és nyomdásszal. Mészáros István „Honterus és a brassói iskola” kapcsolatáról írt, s tekintve, hogy Honterus a plébániatemplom első papja lett, a városi-plébániai iskola felügyeletét is ő látta el. 1543-ban Honterus új szabályzatot készített az iskola számára. Bár ez nem szól a tananyag részleteiről, erre éppen Honterus kiadott tankönyveiből következtethetünk: latin nyelvtani összefoglaló, retorikai-logikai kötet, görög nyelvtan, kottás énekeskönyv, az első hazai földrajzi tankönyv, Luther kiskatéja – németül. Az oktatásba egyébként bevonta a város jegyzőjét is, hogy a

tanulók megtanulják az iratkészítés módját, sőt Honterus súlyt fektetett arra is, hogy alapfokú jogi és orvosi ismereteket is szerezzenek a diákok. Honterusnak nagyszerű pedagógiai érzéke volt, s a tárgyi tudás megszerzése mellett gondolt a gyakorlati életre nevelésre is.

Nagyon érdekes – a ma emberének is tanulságos – Csepregi Zoltán elemzése: „A reformáció szó értelmébe Honterus 1543-as művének címében”. 1542 októberében Brassóban bevezették az új istentiszteleti rendet, majd megtárgyalták a káptalani gyűlésen a vallás megreformálásának szükségességét. Honterus *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae* c. műve 1543 tavaszán hagyhatta el a nyomdát, s ezt ajánlották iránymutatóul a wittenbergi reformátorok, midőn Mathias Ramser, a szebeni plébános (némileg célt tévesztve) megküldte nekik. Kiderül, hogy a brassói reformok mögött világi kezdeményezés (Johannes Fuchs bíró és Honterus mint tanácsstag) áll, s nem programirat, hanem számadás a már végrehajtott reformokról. A reformatio kifejezés ekkor még jogi terminus technicus, s az eredeti normákhoz való visszatérést jelenti, sőt egyházi értelmezésben is elért eredményeket fejez ki, s nem a változtatás szándékát. A szerző hangsúlyozza, hogy Luther is ebben a normatív értelmében ismeri a szót. Így Honterus művében is a Német-római Birodalomban, majd Magyarországon is kibontakozó katolikus megújulás óhaja rejlik. Honterus kezdetben az egyetemes kereszténység híve!

P. Szabó Béla „A jogtudós Honterus – az európai »ius commune« közvetítője” c. előadásából kiderül, hogy Honterus egyházzervezőnek is kiváló volt, s jogtudósnak is reformátor.

Brassói tanulmányait követően Honterus a bécsi egyetemen bölcész tanulmányokat folytatott 1520–25 között, majd Krakkóban iratkozott be az egyetemre, ahol már tanított is. (Itt jelent meg egyébként első nyomtatott csillagászati és földrajzi műve.) Miután Krakkót elhagyta, hosszú németországi utazást tett, egyes városokban hónapokat töltött, s vélhetően bázeli tartózkodása volt rá a legnagyobb hatással. Itt tanulta ki a nyomdász szakmát, itt adta ki Erdély térképét. Tehetsége a fametszésben is megnyilvánult. 1533-ban tért haza. 1539-ben, a brassói nyomdaalapítás évében jelent meg a *Sententiae ex libris Pandectarum iuris civilis decerptae* c. tankönyv célzatú munkája. Ebben rövid, diákok számára könnyen megtanulható idézeteket válogatott össze Iustinianus nagy művéből. 1544-ben egy másik jogi munkát is kiadott: *Compendium iuris civilis*. Ezt kézikönyvnek szánta a szász városok és székek számára, mert a közös törvény védi a polgárokat. (Werböczy Tripartituma, a magyar nemesi jog, nem volt alkalmazható a szászok között.) A tanulmány írója megállapítja, hogy Honterus tevékenysége nyomán egy „brassói jogi iskoláról” beszélhetünk, s az ő kezdeményezésére alakult meg a történelmi Magyarország első árvaszéke. Honterusnak köszönhetően Erdélyben volt egy római jogi recepciós kísérlet.

Török Zsolt „Honterus: Rudimenta Cosmographica (1542) – Kozmográfia és/vagy geográfia?” c. tanulmánya több oldalról közelíti meg a feltett kérdésre adandó választ. A 16. századi térképészet jelentős alakja Honterus. A *Rudimenta Cosmographica* 1692-ig 126 kiadást ért meg, s ez tette Honterust Európa-szerte ismertté. Ez a Brassóban másodszerre megjelent mű (a krakkói első kiadást számítva tehát már harmadik) hexameterben írt tankönyv, amely a világ leírásának elemeit tartalmazza, s az előző két kiadástól sokban eltér. Honterus maga szedte versbe a tananyagot a könnyebb megtanulás érdekében, a második kiadás 1260, a harmadik 1366 hexametert tartalmaz. A *Rudimenta* e kiadásához csatolt *Atlas minor* 16 lap terjedelmű függelékét önálló műként is szokták emlegetni. Az eredeti nyomódúccok közül kettőt ma is őriznek Brassóban. A térképeket a későbbi kiadá-

soknál többször újrametsztették. Elsősorban az *Atlas minor* alapján nevezhetjük Honterust geográfusnak. A geográfia a földfelszín lerajzolása, térképkészítés. A kozmográfia a világ leírása, de a humanista szóhasználatban a kozmográfia és geográfia még gyakran szinonimák. Honterus Bécsben a matematikai-földrajzi iskola több neves tanárával került kapcsolatba, de leginkább Petrus Apianus (*Cosmographicus liber* és a *Cosmographiae introductio*) hatása érhető tetten nála. Bázelban Honterus Sebastian Münsterrel is személyesen találkozott, s ez sem maradt hatás nélkül. Ez az az időszak, amikor a reneszánsz „univerzalitás-szemlélete” bomlani, s a szabad művészeteken belül az egyes tudományágak differenciálódni kezdtek. Honterus *Rudimentája* 1542-es kiadása egyetlen műbe ötvözte a különböző irányzatokat.

Plihal Katalin „Erdély térképi forrásai a 16. században” c. tanulmányában először röviden összefoglalja az önálló Erdély létrejöttét. Különbséget tesz Erdély természetföldrajzi és politikai határa között. Erdély határait írásban először az 1571. március 10-én aláírt speyeri békekötés során rögzítették. Sebastian Münster 1544-ben megjelent *Cosmographiájának* köszönhetően Erdély térképe elterjedt, sokan megrajzolták. A szerző arra kereste a választ, hogy milyen források alapján készültek az erdélyi térképek. Honterus Bécsben, Krakkóban, Bázelban olyan tudósokkal ismerkedett meg, akik maguk is jeleskedtek térképkészítésben. Innen volt az indíttatás, hogy Honterus 1532-ben Bázelban fára vésse szűkebb hazája térképét (*Chorographia Transylvaniae Sybembürgen*). Plihal szerint Lázár 1528-ban Ingolstadtban megjelent *Tabula Hungariae* térképe és Honterusé között nincs párhuzamosság. A szerző részletesen elemzi Honterus térképezési módszerét, s kitér a chorographia szó értelmezésére is, majd Zsámboki János Erdély-térképét, s annak változatait s utóéletét vizsgálja.

Bartha Lajos „Johannes Honterus égboltképe”-nek előzményeit és összefüggéseit tárgyalja. Az állócsillagok helyzetét már az ókortól kezdve csillaggyömbön (égglobuszon) ábrázolták. A síkra vetített csillagterképek – ún. planiszfé-

rák – többé-kevésbé torzítva mutatják a csillagok helyzetét, a csillagképek alakját. A nyomdai úton előállított első csillagtérképet – Johann Stabius és Conrad Heynfoegel szerkesztése alapján – Albrecht Dürer metszete fába 1515-ben. Honterus 1532-ben Bázelen, Heinrich Petri megrendelésére metszette planiszféráját, amelynek előképe Dürer metszete volt, mégis sokban eltér emettől. (Mindkét ábrázolás alapsíkja az ekliptikának – a nap látszólagos pályájának – síkja.) Dürer az északi és a déli égi félgömböt a hagyomány szerint egy-egy körön úgy ábrázolja, mintha az églóbuszt kívülről néznénk, és ennek megfelelően a csillagképeket jelképező emberalakok nekünk hátat fordítanak. Honterus viszont úgy mutatja meg a csillagos égboltot, ahogy innen, „a félgömb közepéből” feltekintve látjuk, így emberalakjai velünk szembenéznek – és nem antik meztelenségükben, hanem korabeli ruházatban jelennek meg. Az eddigi tükörképi ábrázolás megfordításával Honterus megalkotta az első mai szemléletű planiszférát. Metszetét nem vette bele *Cosmographiája* kiadásaiba, viszont Petri felhasználta azt 1541-ben és 1551-ben és Morelli Párizsban 1559-ben, s ez utóbbi alapján készült másolat jelent meg egy 1604-es krakkói kiadványban.

V. Ecsedy Judit a „Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára” elején előbb összefoglalja a nyomdaalapítás körülményeiről eddig megjelent különféle állításokat és elképzeléseket, majd megpróbálja a csekély források és tipográfiai elemzése alapján kihámozni a tényeket. Honterusnak semmilyen nyomtatványa nem ismeretes 1539 előttről. 1539–1548 között 36 kiadványát tartják számon, példány alapján 29 vizsgálható, 7 csak forrásokból ismert. Ezek alapján vizsgálhatók nyomdabetűi. A szerző összehasonlítja – bizonyos határok között – Honterus betűit a számításba vehető külföldi nyomdászok betűivel, s kitér Honterus szedésbeli gyakorlatának néhány jellemzőjére. Honterus 14-féle típussal nyomtatott, ezek közül 9 csak kiemelő funkciót töltött be. Honterus nyomdája szerény betűkészlettel rendelkezett, és elsősorban humanista (latin iskolai) igényeket akart kielégíteni. Úgy tűnik, nem volt matricája. A latin nyelvű

könyveket kurzívval nyomtatta, görög betűi a latin kurzívval méretben nagyjából egyeznek. Tíz évig csak az oktatás számára nyomtatott. Nevét mint nyomdász soha nem írta be könyvei impresszumába. 1547-től háromféle fokozatú fraktúr és két schwabacher betűje volt. A kiemelöbetűk között antikva, görög, fraktúr és lombard címbetű is található. Sok ligatúrát (167) használt. Könyvei díszítését fametszetes címlapkeretekkel, címerekkel, nyomdász-, ill. városjelvényekkel oldotta meg, ezeket maga metszette. Honterus fabetűket is készített, kottája is fába van metszve. Honterus teljes nyomdafelszerelésének mását nem lehet felfedezni egyetlen németországi vagy krakkói műhelyben sem.

A tanulmányok végén az a Gernot Nussbacher vállalkozott a külföldön megjelent Honterus-művek bibliográfiájának összeállítására, aki 1973-ban Honterusnak, születése 350. évfordulója alkalmából, teljes könyvet szentelt, s könyve 1999-ben már negyedik kiadását érte meg. (Az első kiadást Borsa Gedeon ismertette, Magyar Könyvszemle 1974. 386–387.) Bibliográfiája még nem teljes, egy hosszú, Európa sok könyvtárára kiterjedő gyűjtési munka egy stádiumát mutatja. (Ez a bibliográfia többlet, az emlékülésen nem hangzott el.)

Az OSzK Régi Nyomtatványok Tára anyagából 1999. május 12. – július 26. között Honterus kiállítást rendeztek, amely Honterus életútját illusztrálta metszetek és nyomtatványok segítségével. Ebből adnak a kötet végén válogatást a kiállítás rendezői, W. Salgó Ágnes és Venczei Katalin, remek magyarázó szöveggel. Városképeket láthatunk, ahol Honterus megfordult, nagynevű tudósok arcképeit, akikkel találkozott, művek címlapjait, amelyeket ő nyomtatott, vagy közreműködött bennük, Erdély- és csillagtérképet, nyomdászjelvényét, amelyeket ő metszett. (Az Erdély-térkép unikum!) Igazi öröm, hogy ezeket a ritka metszeteket és többnyire egyetlen példányban fennmaradt könyvek címlapjait egybeszedve és kötetbe gyűjtve is nézgethetjük. – Honterusnak gondja volt az iskola mellett működő könyvtár fejlesztésére. De része van az első erdélyi papírmalom brassói alapításában is. Honterus könyvei igen sikeresek vol-

tak, vélhetően agyonhasználták őket, ezért alig maradt belőlük. (Persze elég kis példányszám-ban jelentek meg.) Ma már ezek felbecsülhetetlen értékek.

A szép kiállítású, a sorozat többi tagjával egyenrangú kötet mindegyik tanulmányát bőséges német vagy angol nyelvű összefoglaló követi. Az apró (sajtó)hibák nem vonnak le a kötet értékéből. (Például a 91. lapon Georg Tanstetter, a 106. lapon egy másik szerzőnél Tanstatter, vagy Johann Spiesshaimer, illetve Spishaimer; egy-két dátumtévesztés: 37. lap 38. lábjegyzetében 1563 helyett 1653 áll, a 108. lap 14. jegyzetében 1542 helyett 1442; a 45. lapon az egyik 3. könyv helyett 2. kell álljon; s a számítógép ördöge is működött egy-egy különleges, a románban használt speciális betű kinyomtatásakor.) Jó lett volna előfejt a tanulmányokhoz és sajnáljuk, hogy az előadók közül nem mindenki küldte el írásban is előadása szövegét. A kötet sokak érdeklődésére számot tarthat, mert Johannes Honterus nemcsak a magyarországi nyomdászat, még inkább a tankönyvkiadás jelentős személyisége, hanem a reformáció, valamint földrajzi, csillagászati és jogi vonatkozásban a tudománytörténet meghatározó, zsenialitásához mérten még mindig nem eléggé ismert alakja. A tudományos ülészak és a kiállítás sokat jelentett e hiány pótlásában, s még fontosabb, hogy e tartalmas kötet meg is örökíti a Honterus megemlékezés eredményeit.

ROZSONDAI MARIANNE

Dörnyei Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések. Nagyszombat–Buda–Pest, 1772–1849. 1. kötet. Bp. 1998. Borda Antikvárium, 308 l. – 2. kötet. Bp. 2001. Borda Antikvárium, 312 l., ill.

A középkori, pécsi, óbudai, pozsonyi kísérletek után az első – immár tartósan működő – orvosi kar hazánkban, Mária Terézia rendeletére, 1769-ben, Nagyszombatban létesült. A kar 1777-ben Budára, majd innen 1784-ben mai székhelyére, Pestre költözött, az első doktori

értekezések kiadására azonban csak 1772-ben került sor. A kötelező orvosdoktori értekezés (dissertatio inauguralis medica) megvédése és kiadása az egyetemi pályafutás lezárását jelentette. A disszertáció nyomtatott formája általában magából az értekezésből és a vizsgán megvédendő tézisek felsorolásából állt. A disszertációk nyelve sokáig latin volt, csupán az 1820-as évektől jelennek meg kétnyelvű, vagy kizárólag magyar nyelvű munkák (nagyjából a feldolgozott disszertációk egynegyedét írták magyar nyelven). E dolgozatok zömének tudományos értéke elhanyagolható, általában ugyanis olyan témákat dolgoztak föl, amelyek a vizsgálónok vagy a bíráló tanár érdeklődési körébe tartoztak (néha a dolgozatokat maguk a tanárok is írták), és céljuk inkább a tájékozottság, a tudományos munkára való alkalmasság bizonyítása volt, semmint újdonságok közlése: eredeti gondolatokat ezért az írásokban elvéve találunk. A disszertációk mégis fontos orvostörténet és kortörténeti dokumentumok, s nem csupán azért, mert gyakran biográfiai, bibliográfiai forrásként használhatók. Egy-egy téma gyakorisága, a feldolgozott irodalom jellege, a nyelvezet, a tanulmányokban megjelenő gondolkodásmód ugyanis mind-mind érdekes adalékul szolgálhat hazai tudománytörténeti, művelődéstörténeti, nyelvészeti, vagy éppen terminológia-történeti kutatás számára, a magyar orvospérezés története szempontjából pedig e munkák ismerete és további elemzése egyértelműen nélkülözhetetlen. (Itt jegyezzük meg, hogy a hazai orvostársadalom nagy része az egyetem alapítása után is külföldön szerzett doktori címet: a külföldön írt disszertációk feldolgozása egy majdani harmadik kötet témája lesz).

Dörnyei Sándor több évtizedes, sokszínű – és véleményünk szerint eddig kellően el nem ismert – tudománytörténeti és bibliográfusi munkássága szerencsénkre a disszertációk területére is kiterjedt. Fáradhatatlan szorgalommal gyűjtötte egybe adatait – hazai és külföldi forrásokból egyaránt – figyelme azonban nem csupán a bibliográfiai adatok rögzítésére, az életrajzok rekonstruálására és a könyvészeti szempontok figyelembevételére terjedt ki, hanem a disszertációk szövegére, tartalmára is. Ennek köszön-